

**ОДРЖИВИ  
РАЗВОЈ  
БАЊСКИХ И  
ТУРИСТИЧКИХ  
НАСЕЉА  
У СРБИЈИ**

**Посебна  
издања 64**  
Београд  
2010. година

Институт  
за архитектуру  
и урбанизам  
Србије

## ОДРЖИВИ РАЗВОЈ БАЊСКИХ И ТУРИСТИЧКИХ НАСЕЉА У СРБИЈИ

### Тематски зборник, издање бр. 64

децембар 2010., Београд

штампано у 2011. години

---

#### ИЗДАВАЧ

Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС)

Београд, 11000, Булевар краља Александра 73/II

фах: (381 11) 3370-203, [iaus@EUnet.rs](mailto:iaus@EUnet.rs), [www.iaus.ac.rs](http://www.iaus.ac.rs)

#### ЗА ИЗДАВАЧА

Игор Марић, директор

#### ИЗДАВАЧКИ САВЕТ

Мила Пуцар, председник, ИАУС, Београд

Јасна Петрић, заменик председника, ИАУС, Београд

Тамара Маричић, секретар Издавачког савета,

ИАУС, Београд

Бранислав Бајат, Универзитет у Београду,

Грађевински факултет, Београд

Милица Бајић - Брковић, Универзитет у Београду,

Архитектонски факултет, Београд

Драгана Базик, Универзитет у Београду,

Архитектонски факултет, Београд

Бранка Димитријевић, Glasgow Caledonian University,

Glazgov

Милорад Филиповић, Универзитет у Београду,

Економски факултет, Београд

Игор Марић, ИАУС, Београд

Дарко Марушић, Београд

Нада Милашин, Београд

Саша Милијић, ИАУС, Београд

Зорица Недовић Будић - University College Dublin,

School of Geography, Planning and Environmental

Policy, Dublin

Марија Николић, Београд

Владимир Папић, Универзитет у

Београду, Саобраћајни факултет,

Београд

Ратко Ристић, Универзитет у Београду,

Шумарски факултет, Београд

Ненад Спасић, ИАУС, Београд

Божидар Стојановић, Институт

„Јарослав Черни”, Београд

Борислав Стојков, Републичка агенција

за просторно планирање Републике

Србије, Београд

Драгутин Тошић, Универзитет у

Београду, Географски факултет,

Београд

Миодраг Вујошевић, ИАУС, Београд

Славка Зековић, ИАУС, Београд

#### РЕЦЕНЗЕНТСКА КОМИСИЈА

Марија Максин-Мићић, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички

и хотелијерски менаџмент, Београд

Славољуб Драгићевић, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд

#### УРЕДНИЦИ:

Мила Пуцар

Бошко Јосимовић

#### ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Дафина Жагар

#### ДИЗАЈН КОРИЦА:

Марија Бербела

#### КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА:

Олгица Бакић

#### ШТАМПА: ГрафоНин, Београд ТИРАЖ 300.

У финансирању монографије учествовало је Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Радови су резултат истраживања спроведених у оквиру научног пројекта ТР 16007 *Одрживи развој и уређење бањских и туристичких насеља у Србији*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

# С А Д Р Ж А Ј

## ПРЕДГОВОР

### ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И УРЕЂЕЊЕ БАЊА У СРБИЈИ

**Милица Бајић Брковић**

ОДРЖИВИ ПРОСТОРНИ РАЗВОЈ БАЊСКИХ МЕСТА У СРБИЈИ:  
ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ..... 7-34

**Драгиша Дабић**

УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАКОНСКЕ РЕГУЛАТИВЕ И  
ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ОДРЖИВОГ  
РАЗВОЈА БАЊА У СРБИЈИ ..... 35-58

**Тијана Црнчевић, Олгица Бакић**

ЗЕЛЕНЕ ПОВРШИНЕ БАЊСКИХ НАСЕЉА СРБИЈЕ  
– ПРИЛОГ УСПОСТАВЉАЊУ И РАЗВОЈУ ИНФОРМАЦИОНЕ  
ОСНОВЕ У ГИС ОКРУЖЕЊУ ..... 59-74

**Наташа Јанковић**

ЗДРАВСТВЕНИ ТУРИЗАМ - ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ  
РАЗВОЈА БАЊА У СРБИЈИ ..... 75-86

**Ксенија Пантовић**

ЈАВНИ ПРОСТОРИ БАЊСКИХ НАСЕЉА ЗА ОДРЖАВАЊЕ  
КУЛТУРНИХ И СЦЕНСКИХ ДЕЛАТНОСТИ КАО ПОКРЕТАЧИ  
ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА ..... 87-102

**Ђорђе Миловановић**

КОНДОМИНИЈУМ - КОНЦЕПТ ЕТАЖНЕ СВОЈИНЕ У  
ПРОЦЕСУ РЕДЕФИНИСАЊА ПАНСИОНСКИХ ОБЈЕКТА У  
БАЊСКИМ И ТУРИСТИЧКИМ МЕСТИМА СРБИЈЕ ..... 103-120

### ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И УРЕЂЕЊЕ ТУРИСТИЧКИХ НАСЕЉА У СРБИЈИ

**Саша Милијић, Никола Крунић**

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА И ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ  
СРЕДИНЕ У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ ..... 121-140

**Игор Марић, Божидар Манић, Тања Бајић**

ПОЈАМ ЕТНО-СЕЛА И ЊЕГОВ ЗНАЧАЈ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА  
У СРБИЈИ ..... 141-158

<b>Игор Марић, Ана Никовић, Божидар Манић</b> КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ, ПРИРОДНЕ ВРЕДНОСТИ И НОВИ ПРОГРАМИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА .....	159-184
<b>Марија Обрадовић</b> КОНЦЕПТ КУЛТУРНИХ РУТА У ОДРЖИВОЈ ЗАШТИТИ И СПОМЕНИЧКОЈ ПРЕЗЕНТАЦИЈИ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА .....	185-202
<b>Мила Пуцар, Марина Ненковић-Ризнић, Бошко Јосимовић</b> МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ ОБНОВЉИВИХ ИЗВОРА ЕНЕРГИЈЕ И ПРИНЦИПА ЕНЕРГЕТСКЕ ЕФИКАСНОСТИ У ТУРИСТИЧКИМ НАСЕЉИМА СРБИЈЕ .....	203-236
<b>Марина Ненковић-Ризнић, Мила Пуцар</b> УПРАВЉАЊЕ КОМУНАЛНИМ ОТПАДОМ У ФУНКЦИЈИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У ТУРИСТИЧКИМ НАСЕЉИМА СРБИЈЕ .....	237-250
<b>ИНФОРМАЦИОНА БАЗА И СИСТЕМ ИНДИКАТОРА ЗА ПЛАНИРАЊЕ И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈУ РАЗВОЈА БАЊСКОГ И СЕОСКОГ ТУРИЗМА</b>	
<b>Драгана Базик, Омиљена Целебџић</b> ОБРАСЦИ ТУРИЗМА УРБАНОГ И ИНФОРМАТИЧКОГ ДОБА ....	251-266
<b>Милан Килибарда, Милева Самарџић, Олгица Бакић, Јелена Стевановић Стојановић, Никола Крунић, Бранислав Бајат</b> ПРИМЕНА AJAX И GOOGLE MAPS API ТЕХНОЛОГИЈА У WEB КАРТОГРАФИЈИ - ПРИМЕР ГЕНЕРАЛНОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА ВРЂАЧКЕ БАЊЕ .....	267-302
<b>Мирјана Деветаковић, Љиљана Петрушевски</b> ГЕНЕРИЧКА ИСТРАЖИВАЊА АРХИТЕКТОНСКЕ ФОРМЕ – КОНЦЕПТИ, АЛАТИ И МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ У БАЊСКИМ КОНТЕКСТИМА .....	303-323
<b>РЕЧНИК ПОЈМОВА .....</b>	325-335
<b>КАРТЕ</b>	
Карта 1. <i>БАЊСКА НАСЕЉА СРБИЈЕ</i> аутори: <i>Тијана Црнчевић, Олгица Бакић</i>	
Карта 2. <i>ТУРИЗАМ ЈАБЛАНИЧКОГ И ПЧИЊСКОГ ОКРУГА</i> аутори: <i>Саша Милијић, Никола Крунић</i>	

UDK 338.48-44(497.11-22)

## КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ, ПРИРОДНЕ ВРЕДНОСТИ И НОВИ ПРОГРАМИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

Игор Марић  
Ана Никовић  
Божидар Манић<sup>1</sup>

*CULTURAL HERITAGE, NATURAL VALUES AND NEW PROGRAMS IN THE FUNCTION OF TOURISTIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS*

**Abstract:** *Set of inherited cultural, historical and environmental assets give the impetus for tourism development in rural areas. Existing resources should be promoted, if necessary update and when it comes to natural assets made available. The paper discusses the restoration of economic, cultural and agricultural activities that are recognized in their communities and the proposing of new programs of culture, sports, entertainment and education to be realized and make the offer more complete and interesting for tourists. The three rural areas are analyzed: Levac with its cultural and historical monuments, vernacular architecture, old crafts and agricultural production, then the area of rural settlements Balta Berilovac, Custica, Crni Vrh and Topli Do with the new ski center and the natural rarity Babin Zub in the mountain Stara planina. At last the area between village and monastery Poganovo and Zvonacka Banja, the canyon of the river Jerma and the surrounding villages Trnsko Odorovce, Vlasi and Komije. All these places can be included in the daily tourist tour and make distinctive and complete tourist offer after appropriate intervening. The three selected instances were used to reach conclusions and main principles which can be implemented in strategies for tourism development in rural areas. The main thesis to be proved in this paper is that the achievement of universal standards in the domain of comfort and services gives important contribution to uniqueness and diversity of tourist offer as well as it provides more balanced territorial development.*

**Key words:** *heritage, natural rarities, rural areas, tourism*

**Апстракт:** *Скlop наслеђених културно-историјских и амбијенталних вредности је замајац развоја туризма у руралним подручјима. Постојеће потенцијале треба афирмисати, по потреби обновити или кад се ради о природним вредностима учинити доступним. У раду се разматра обнављање привредних, културних и пољо-*

---

<sup>1</sup> др Игор Марић, д.и.а., Институт за архитектуру и урбанизам Србије, виши научни сарадник, igor@iaus.ac.rs

мр Ана Никовић, д.и.а., Институт за архитектуру и урбанизам Србије, истраживач сарадник, anan@iaus.ac.rs

мр Божидар Манић, д.и.а., Институт за архитектуру и урбанизам Србије, истраживач сарадник, bozam@iaus.ac.rs

*привредних делатности које су препознате у датој средини, а затим даје предлог нових садржаја културе, спорта, забаве и едукације који би са постојећим учинили понуду комплетнијом и занимљивијом за туристе. Анализирају се три подручја: Левач са својим културно-историјским споменицима, народном архитектуром, старим занатима и пољопривредном производњом, затим простор села Балта Бериловац, Ђуштица, Црни Врх и Топли До са новим ски-центром као централним мотивом и природном реткошћу Бабин зуб на Старој планини и простор између села и манастира Поганово и Звоначке бање, и на крају, кањон реке Јарма са околним селима Трнско Одоровце, Власи и Комије.*

*Сва ова наведена подручја су у дневној изохрони и чине понуду другачијом и уз адекватну надградњу комплетном за кориснике. Ова три одабрана примера послужила су да се дође до основних закључака и принципа за обједињавање понуде у оквиру развоја туризма у руралним подручјима.*

*Основна теза која се доказује у раду је да би требало остварити универзалне стандарде у домену комфора и услуга, а у томе су од великог значаја препознатљивост и разноликост туристичке понуде којима се постиже већа привлачност за кориснике, али и активира локална заједница те су економски ефекти већи и долази до равномернијег територијалног развоја.*

**Кључне речи:** наслеђе, природне реткости, рурална подручја, туризам

## УВОД

Рурални туризам представља туристички производ састављен од низа активности, услуга и додатних садржаја које организује рурално становништво на породичним газдинствима, са циљем да се путем привлачења туриста оствари додатни приход. Постоје различити облици руралног туризма: агротуризам (газдинства, фарме, учешћа у пољопривредним радовима), активности у природи (лов, риболов, јахање, бициклизам, планинарење, пешачење), еко-туризам (подржавање заштите природних ресурса, посматрање природе), сеоски туризам (учешће у свакодневном сеоском животу), културни туризам (култура, историја, археологија подручја), остали комбиновани облици туризма посебних интереса (догађаји, фестивали, рекреација на отвореном, производња и продаја локалних сувенира и пољопривредних производа).

У овом раду анализирани су могућности развоја руралног туризма чија ресурсна основа има три компоненте - популациону, природну и антропогену. Препозната су три просторно-географска подручја са својим специфичним природним потенцијалима која представљају целине. У раду се посебно указује на спој културно-историјских и амбијенталних вредности као на кључни антропогени фактор који представља ресурсну основу развоја туризма у руралним подручјима. Развој ових потенцијала нарочито доприноси развоју културног туризма као посебног облика сеоског туризма.

Овај рад представља прилог анализи ресурсне основе развоја руралног туризма у Србији, у ком се испитује могућност да сеоска насеља у три посматрана рурална подручја задобију статус туристичких места. У првом делу се приказују општи принципи и типологије на којима се заснива анализа

предметних подручја. Други део представља студију случаја три рурална подручја - Левач, села Старе планине и села у кањону реке Јерме. У трећем делу се на основу уочених развојних проблема дају основне претпоставке даљег развоја ових руралних подручја у контексту туризма, као и смернице како да се овај развој подстакне путем препознавања затечених културно-историјских вредности и увођења нових програма у циљу реконструкције и ревитализације насеља. Закључно се још једном подвлачи значај оваквих истраживања за развој сеоских насеља и развој туризма у Србији.

## РЕСУРСНА ОСНОВА РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

У овом раду усвојен је најчешће коришћени метод анализе туристичког потенцијала одређеног подручја који подразумева разлагање на природне, антропогене и популационе факторе развоја<sup>2</sup>. Природни фактори представљају просторно-географске специфичности и датости које чине одређено подручје атрактивним за посете и различите активности у природи. Антропогени фактори подразумевају оне специфичности датог простора које настају људском интервенцијом и манифестују се као различити облици изграђене средине, културно-историјски споменици, археолошка налазишта и слично. Популационе карактеристике представљају променљиву величину чијим праћењем у току времена, на основу статистичких података, може да се дође до процене какве су реалне могућности за развој одређених подручја. Основна претпоставка притом је да сеоска насеља и рурална подручја са негативним демографским променама и поред присутних природних и антропогених потенцијала немају перспективу за даљи развој, а тиме ни за развој руралног туризма. Једино подручја која су позитивно оцењена са аспекта сва три фактора ресурсне основе могу да представљају полазишта за пласирање развојних стратегија. Валоризацијом природних, антропогених и популационих карактеристика датог подручја и анализом могућности интерполације модела њиховог унапређивања и повезивања добија се релевантна слика комплетне туристичке понуде. У случају констатације слабо или погрешно коришћених потенцијала за развој туризма потребно је да се предвиде планерске стратегије за унапређење постојећег стања, ревитализовање и активирање подручја са туристичким потенцијалима.

Сеоска насеља могу да се посматрају појединачно или као део ширег подручја. Овај други начин је сврсисходнији, пошто једно село тешко може да пружи тако сложено и разноврсну туристичку понуду као што то може једно пажљиво одабрано рурално подручје које обухвата више насеља и делове

---

<sup>2</sup> Према *Закону о туризму* предлог за поступак проглашења туристичког простора, који је овде усвојен за анализу постојећег стања, јер кореспондира са основним циљем овог рада да се испита туристички потенцијал посматраних простора, нарочито садржи податке о природним и створеним вредностима, ресурсима и потенцијалима, социо-економским карактеристикама, стању заштите животне средине и културних добара, преглед постојеће планске и развојне документације за развој туризма, анализу постојећег стања развоја туризма итд. Видети: *Закон о туризму*, Службени гласник Републике Србије 36/09 и 88/10, Члан 15.

подручја са специфичним природним потенцијалима који пружају могућности за организовање посебних облика туризма. Са друге стране, разматрање руралних подручја као микрорегиона даје и реалније шансе да се развој појединих сеоских насеља укључи у шире планске стратегије на регионалном и националном нивоу.<sup>3</sup>

Ради операционализације циљева одрживог развоја туризма територија РС подељена је на пет туристичких кластера<sup>4</sup> који представљају просторно-функционалне целине обједињене туристичке понуде, и даље се деле на примарне и секундарне туристичке просторе. У овом раду издвојене су групације села које могу да чине мање просторно-функционалне целине у оквиру постојећих туристичких простора. Приказане су њихове природне, створене специфичности и вредности и популационе карактеристике као елементи који чине основу даљег туристичког развоја.

## СТУДИЈА СЛУЧАЈА ТРИ РУРАЛНА ПОДРУЧЈА У СРБИЈИ

Подручја која су предмет овог истраживања налазе се у централној и источној Србији. Намера је да се утврди и аргументује њихова посебност која их чини просторно-функционалном целином и атрактивном тачком у мрежи будућих туристичких кретања. У раду се анализирају три подручја: Левач са својим културно-историјским споменицима, народном архитектуром, старим занатима и пољопривредном производњом, затим простор села Балта Бериловац, Ћуштица, Црни Врх и Топли До са новим ски-центром и природном реткошћу Бабин зуб на Старој планини и на крају, простор између села и манастира Поганово и Звоначке бање, кањон реке Јерма са околним селима. Наведена подручја су у дневној изохрони и чине понуду другачијом и уз адекватну надградњу комплетном за кориснике. Ова три одабрана примера послужила су да се дође до основних закључака и принципа за обједињавање понуде у оквиру развоја туризма у руралним подручјима.

### Рурално подручје Левча

Левач је просторно-географска целина која се налази у средишњем делу Србије и у југоисточном делу Шумадије. Специфичност просторне целине, по којој се претпоставља да је Левач добио име, јесте да је она формирана у

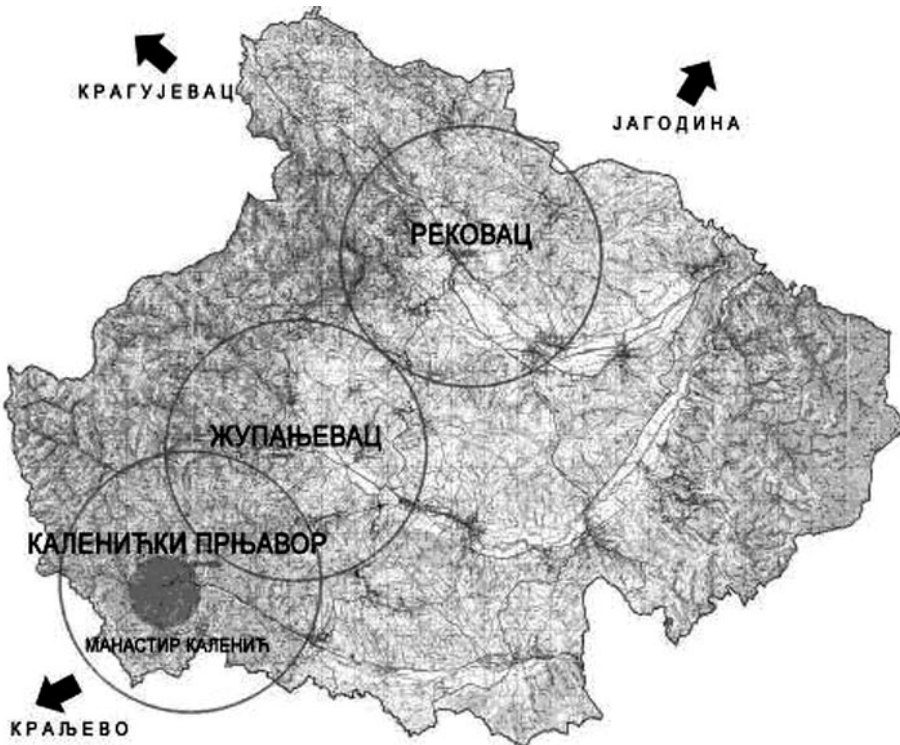
---

<sup>3</sup> У прилог овоме говори случај словачког руралног микрорегиона Ухронец у коме је локална самоуправа у селима која чине ову просторну целину одлучила да покрене иницијативу проглашења долине Ухронец микрорегионом, да би се селима, за која није постојало интересовање општинске управе омогућило да конкуришу за средства на регионалном и државном нивоу (Михајловић, 2007).

<sup>4</sup> Према *Просторном плану РС*, просторно-функционалне целине туристичких кластера обухватају целе туристичке дестинације сродних карактеристика, градске туристичке центре и места, бањске туристичке центре и места, као и сегменте кружних и линеарних туристичких праваца и секундарне туристичке просторе. Територија Републике Србије индикативно је подељена на пет туристичких кластера на чије ће коначно формирање утицати тржиште: АП Војводина, Београд, Југоисточна Србија, Средишња и западна Србија и АП Косово и Метохија.



облику левка између Гледићких планина и Јухора, ког окружују реке Гружа, Лепеница, Белица и Темнић. Простире се на површини 336 км<sup>2</sup> и броји 14764 становника (према попису из 2002. године). Има 32 насеља. Важније реке су Каленићка, Жупањевачка и Дуленска. Велики природни потенцијали – лепота предела, чисти извори, реке, клисуре, лековито биље и дивљач представљају значајну ресурсну основу за развој туризма. Гледићке планине су највише и сматрају се најлепшим од десетак шумадијских планина. Оне заузимају велико пространство од око 800 км<sup>2</sup>, а највиши врх је Самар са надморском висином од 922 м.



Слика 1. Просторна целина општине Рековац са издвојеним приоритетима туристичке понуде (Марић и др.).

Левач се први пут у српској историји помиње као жупа у Повељама Стефана Немање и Стефана Првовенчаног манастиру Хиландару крајем XII и почетком XIII века, као и у Житију Светог Симеона (Св. Сава). Културно историјско наслеђе које је присутно у облику споменика културе из различитих периода (не само српске историје), етнографске знаменитости и народна архитектура, представљају подлогу за развијање културног туризма, заштиту постојећег културног наслеђа и интерполацију нових садржаја и програма којима би се обогатила туристичка понуда у овом смислу. Интересантне дестинације у контексту културног туризма су: насеље из неолита у подножју брда Благотин,

средњовековни градови, манастир Каленић, старе цркве у Великој Крушевици, Опарићу и Прерадовцу.

Као посебно интересантно насеље које може бити приоритет за пласирање туристичке инфраструктуре и супраструктуре издваја се Рековац, административно и економско средиште које већ има значајнији распон услуга и инфраструктурних садржаја: фабрику каблова, пољопривредну школу, основну школу, дом здравља, станицу полиције, вртић, цркву, аутобуску станицу, бензинску пумпу, пошту, банку, библиотеку, већи број угоститељских и трговинских објеката итд. Само насеље као административни центар има статус варошице која је још пре сто педесет година била варош занатлија и трговаца.

Жупањевац је значајан као историјско средиште. Аустријски путописац Феликс Каниц (*Felix Kanitz*) сматра да је првобитно утврђење у Жупањевцу настало још у римско доба. У средњовековној Србији, непосредно после Косовске битке, ово је вероватно било најзначајније место Левча, где је често боравила највиша српска властела.

Каленићки Прњавор може да се сматра, захваљујући манастиру Каленић, духовним средиштем Левча. Његова историја везана је за историју манастира који је подигнут 1413. године. Ово је планински крај богат шумама чији је туристички потенцијал потпуно неискоришћен.

Простор обухвата разноврсне типове насеља, како по положају и структури, тако и по привредном развоју. Објекти су грађени у стилу традиционалне и варошко-градске архитектуре у ранијем периоду, као и нове или „нео-“ сеоске и варошке архитектуре данас<sup>5</sup>. Затечену физичку структуру која може бити од значаја за развој туризма могуће је типолошки разврстати на стамбене, туристичке и сакралне објекте.

Најстарији стамбени објекти у сеоским насељима имају карактеристике традиционалне народне архитектуре и представљају културно-историјске споменике које, у случају реконструкције, треба очувати у аутентичном облику. Типичан облик традиционалне народне архитектуре јесте бондручна кућа, као виши степен развоја старе сеоске куће, чија је основна конструкција од дрвеног скелета – бондрука са испуном од блата или ћерпича, облепљена блатом споља а унутра окречена угашеним кречом. Често се јавља трем са лажним луковима. Кровна конструкција је дрвена на четири воде, благог нагиба, покривена ћерамидом.<sup>6</sup>

---

<sup>5</sup> Видети: Марић (1995), стр. 2.

<sup>6</sup> Најстарији тип куће је брвнара, једноделна, у основи квадратна или правоугаона, са високим стрмим кровом покривеним шиндром који се више не може наћи на овом подручју. Следећи тип куће јесте полубрвнара – бондручара, дводелна грађевина, чији је доњи подрумски део озидан ломљеним каменом, а горњи део зграде је делимично са зидовима од брвана (где је кућа са огњиштем), а делимично од чатме (где је соба). Кров је четвороводан, благог нагиба, покривен ћерамидом. Видети Којић (1958).

Поред старе сеоске архитектуре у селима и варошицама општине Левач присутна је и нова стамбена архитектура која је грађена у духу традиционалне сеоске архитектуре, мада има и примера потпуног дисконтинуитета са традицијом и градње по иностраним моделима. Развој савремене куће треба посматрати од појаве „дунђерске“ куће, јер је она умногоме раскид са традицијом - губи одлике народне архитектуре и добија анониман израз<sup>7</sup>, а за изградњу се користе нови материјали, без обавезне и наглашене употребе локалних материјала.

Од туристичке изградње у Левчу постоји један хотел у Рековцу и један мотел у Течићу. Поред тога, у туристичке објекте могле би се убројати и викенд-куће које су углавном грађене типски, без повезивања са традиционалним моделима. То су углавном утилитарни објекти који не припадају одређеном архитектонском стилу.

Од сакралних објеката најзначајнији је манастир Каленић који се налази западно од села Опарић и представља један од најлепших споменика моравске архитектуре и византијског градитељства.

И поред постојања природних потенцијала и антропогених фактора развоја, подручје је неразвијено услед сталног одлива становништва и урушавања постојећих домаћинстава и ненастајања нових. То је основна кочница развоју туризма која указује на потребу планске стратегије ревитализације подручја у смислу оживљавања популационог потенцијала, на чијем темељу ће се створити услови за развој туризма. Посматрано на нивоу читавог подручја општине Рековац која обухвата 33 насеља укључујући и саму варошицу Рековац, приметно је стално опадање броја становника (видети табелу 1 и 2). Поред процеса депопулације, присутан је и процес деаграризације, смањења броја пољопривредног становништва услед окретања секундарним делатностима и миграција у градове. Ово доводи до урушавања постојећих пољопривредних газдинстава и озбиљног занемаривања пољопривредних потенцијала с обзиром да су основу привредног развоја овог подручја одувек представљали: пољопривреда, воћарство, виноградарство и занатство - корпарство и израда других производа од пружа који су карактеристични за овај крај.<sup>8</sup> Консеквентно долази и до девастирања самих сеоских насеља која остају препуштена сама себи, без планских стратегија за очување њиховог аутентичног карактера.

---

<sup>7</sup> Видети Марић (1995), стр. 35.

<sup>8</sup> Поред објашњења назива Левач које је наведено у раду и повезује се са његовом географском позицијом, име овог краја првенствено познатог по воћњацима и виноградма, могло је да проистекне и из начина на који су се традиционално претакали ракија и вино - помоћу левка.

Табела 1. Преглед домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова.

Назив и тип насеља	Поседовање газдинства	Домаћинства									Просечан број чланова	
		укупно	са 1 чланом	2	3	4	5	6	7	8		9
Општина Рековац		4950	1329	1494	680	665	365	269	104	37	6	2.74
	(а)	3925	930	1306	530	442	320	251	102	37	6	2.82
	(б)	1025	399	188	150	223	45	18	2	-	-	2.40
Градска	свега	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	(а)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	(б)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Остала	свега	4950	1329	1494	680	665	365	269	104	37	6	2.74
	(а)	3925	930	1306	530	442	320	251	102	37	6	2.82
	(б)	1025	399	188	150	223	45	18	2	-	-	2.40
Жупањевац	свега	140	33	28	17	22	19	10	8	2	1	3.31
	(а)	117	15	27	17	21	16	10	8	2	1	3.63
	(б)	23	18	1	-	1	3	-	-	-	-	1.70
Каленићки Прњавор	свега	49	9	17	6	3	9	4	1	-	-	3.04
	(а)	49	9	17	6	3	9	4	1	-	-	3.04
	(б)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Рековац	свега	710	171	196	124	145	37	30	6	1	-	2.72
	(а)	309	63	110	44	48	19	19	5	1	-	2.78
	(б)	401	108	86	80	97	18	11	1	-	-	2.67

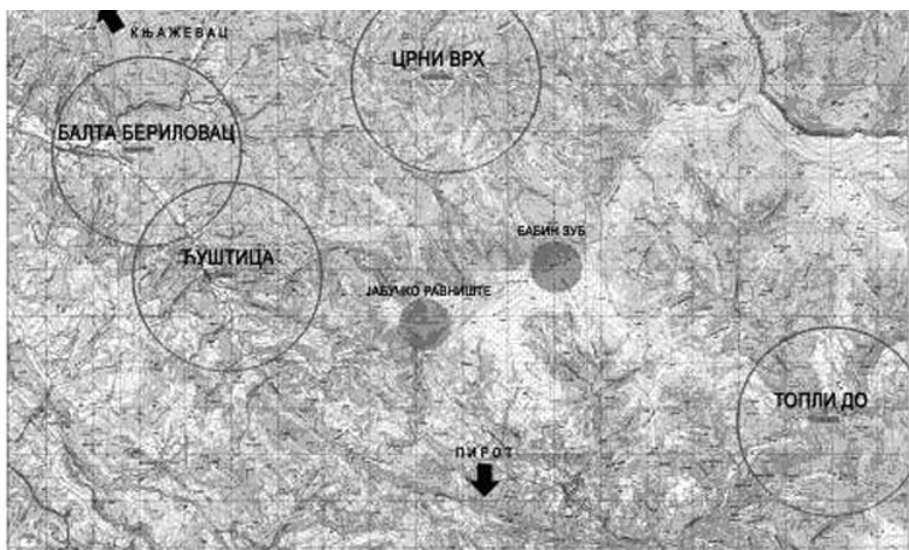
Табела 2. Преглед броја становника

Насеља по општинама	Број становника								
	по методологији ранијих пописа							по методологији пописа 2002.	
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	1991	2002
Општина Рековац	28101	28085	25520	22710	19877	17011	14764	16015	13551
Жупањевац	883	869	823	697	630	554	487	533	464
Каленићки Прњавор	307	313	310	286	251	193	155	191	154
Рековац	1510	1674	1467	1685	1751	1916	2020	1886	1930

### Стара планина

Као други пример посматрана су села Ђуштица, Црни Врх, Балта Бериловац која припадају општини Књажевац, и село Топли До које припада општини Пирот, и простиру се на укупној површини од 202,96 км<sup>2</sup>. У просторно-географском смислу она се налазе на подручју Старе планине која је као туристички потенцијал сврстана на листу приоритета у оквиру *Просторног плана РС*. Карактеришу је изузетни природни потенцијали, повољна клима,

хидролошке и хидрогеолошке специфичности, шуме, богатство флоре и фауне. Велики распон надморске висине омогућава опстанак ендемичних биљних врста, нарочито лековитог биља. Подручје има обележја брдско-планинског рељефа, са надморском висином од 600 до 1200 м н.м. Клима је умерено-континентална у нижим деловима, док се у котлинама осећа утицај жупске, а на висинама планинске климе. Шумско и водно богатство је велико, али присутни су и неповољни водни режими које је потребно регулисати деловањем водоакумулација. Површина пољопривредног земљишта је преко 55% територије од чега највише пашњаци, а мање обрадиве површине. Највредније пољопривредне ресурсе чине пашњаци и воћњаци.



Слика 2. Сеоска насеља на Старој планини и атрактивни локалитети у непосредном окружењу (Марић и др.).

Посебну природну вредност у непосредном окружењу наведених сеоских насеља представља подручје Бабин зуб које је под највишим степеном заштите природе, дефинисаним *Просторним планом подручја Парка природе и туристичке регије Стара планина*. Подручје Бабин зуб обухвата целе атаре села Ђуштица и Црни Врх и делове атара села Балта Бериловац и Јања. Атар села Топли До не улази у састав овог подручја, али се налази веома близу, на 7 км удаљености, тако да може представљати саставни део туристичке понуде. Просторна целина Јабучко равниште простире се на истоименом платоу на висинама од 1400 до 1500 м (Дебели Рт и Јабучко равниште) и падинама скијалишта, које се од гребена висине 1725 до 1660 до 1630 м (Бабин зуб-Рудине, односно границе општина Књажевац и Пирот) спушта у правцу северозапада. Топлодолска река представља једну од најатрактивнијих река за риболов. У непосредном окружењу села Топли До налази се највиши водопад

у Србији - Пиљски водопад на висини од 64 м. Кањон реке Темштице који се популарно назива и Мали Колорадо важи за један од најлепших и најатрактивнијих кањона овог типа у Србији.

Сеоска насеља која су предмет овог рада представљају просторне спецификуме који као амбијенталне целине са типичним објектима старе сеоске архитектуре могу имати велики туристички значај. Према урбанистичко-морфолошкој структури она припадају типу збијених и полузбијених насеља у којима физичка структура формира типичне амбијенте, а они постају значајан елемент идентитета ових насеља.

Стара сеоска архитектура такође показује препознатљиве регионалне особености. У овом крају тип куће са којим се најчешће сусрећемо је бондручна зграда, са подрумским делом који је делимично укопан због рељефа и горњим стамбеним делом који се најчешће састоји од две просторије и трема. Подрумски део је обзидан каменом, а горњи стамбени део је у комбинацији дрвета и малтера. Кровни покривач је ћерамида као традиционални покривач из најстаријих времена.

Поред објеката старе сеоске архитектуре, као културна добра која могу бити разматрана у функцији туризма, издвајају се и објекти сакралне архитектуре, цркве у Балта Бериловцу, Ћуштици и Топлом Долу. Често су и економски објекти који сведоче о старим обичајима и производним процесима значајан елемент културног наслеђа, као што су то старе воденице поточаре.

Посматрани простор може да понуди разноврсна туристичка искуства у облику рекреативних шетњи, планинарања, сакупљања лековитог биља, традиционалних специјалитета, лова и риболова.

Међутим, као и у претходно анализираном подручју, и овде су присутне негативне демографске промене које онемогућавају да се постојећи потенцијали обједине са аутентичним формама живота. У периоду од 1948. до 2002. године број становника константно се смањује (видети табелу 3 и 4). Оваква ситуација последица је полне и старосне структуре, чињенице да младо, радно способно становништво све више мигрира ка градовима, те да се просечна старост становника повећава.

Становништво се претежно бави пољопривредом и то на веома примитивном нивоу производње. Иако пољопривредне површине заузимају више од 55% површине територије, преовлађујући део пољопривредног земљишта има слаб економско-производни потенцијал. Пољопривредна производња почива на ресурсно ограниченом породичном газдинству уз велику уситњеност парцела. Индивидуални пољопривредници чине више од 90% укупног броја пољопривредног становништва у домаћинствима с пољопривредним газдинством. Супституција људског рада машинским је такође минимална. Слабе демографске, економске и техничко-технолошке перформансе пољопривредних газдинстава још више отежава неразвијеност производних, тржишних и друштвених услуга.

Табела 3. Преглед домаћинстава према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова.

Назив и тип насеља	Поседовање газдинства	Домаћинства									Просечан број чланова	
		укупно	са 1 чланом	2	3	4	5	6	7	8		9
Општина Књажевац												
Балта Бериловац	свега	75	22	27	11	6	3	4	1	1	-	2.49
	(а)	54	11	21	9	5	2	4	1	1	-	2.76
	(б)	21	11	6	2	1	1	-	-	-	-	1.81
Ћуштица	свега	103	12	54	21	11	4	1	-	-	-	2.46
	(а)	92	8	49	19	11	4	1	-	-	-	2.53
	(б)	11	4	5	2	-	-	-	-	-	-	1.82
Црни Врх	свега	58	18	22	8	7	-	2	1	-	-	2.29
	(а)	43	11	17	6	6	-	2	1	-	-	2.47
	(б)	15	7	5	2	1	-	-	-	-	-	1.80
Општина Пирот												
Топли До	свега	53	16	25	7	4	1	-	-	-	-	2.04
	(а)	43	10	22	6	4	1	-	-	-	-	2.16
	(б)	10	6	3	1	-	-	-	-	-	-	1.50
Укупно		289										2.35

Табела 4. Преглед броја становника.

Насеља по општинама	Број становника								
	по методологији ранијих пописа							по методологији пописа 2002.	
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	1991	2002
Општина Књажевац									
Балта Бериловац	618	566	548	416	341	256	187	256	187
Ћуштица	1280	1296	1171	952	647	406	253	400	253
Црни Врх	1325	1303	1243	805	383	225	134	225	133
Општина Пирот									
Топли До	1145	1051	976	722	285	160	108	160	108
Укупно	4368	4216	3938	2895	1656	1047	682	1041	681

### Села у кањону реке Јерме

Неколико села које повезује долина реке Јерме издвојено је као посебна просторно-географска целина која представља потенцијал за развој руралног туризма. Река Јерма тече из Бугарске правцем исток-запад до села Трнски Одоровци, где скреће на север кроз клисуру Јерме да би се неколико километара низводно улила у Нишаву. Посматрана села припадају општинама Димитровград (Трнски Одоровци и Поганово), општини Пирот (село Власи) и општини Бабушница (село Звонце и Звоначка бања) и простиру се на укупној површини 67,82 км<sup>2</sup>.

Поред кањона реке Јерме, као најупечатљивијег природног потенцијала подручја, који је истовремено и обједињујући просторно-географски елемент посматраних села, као просторне специфичности издвајају се: Звоначка бања, Специјални резерват природе Јерма и разуђен брдски простор предеоних целина којима припадају село Поганово и Трнски Одоровци. Звоначка бања представља ресурсну основу за развој здравственог туризма, СРП Јерма погодује развоју еко-туризма (подржавање заштите природних ресурса, посматрање природе), док брдско-планинска зона отвара могућности пласирања различитих туристичких активности у природи (лов, риболов, јахање, бициклизам, планинарење, пешачење).



Слика 3. Географски положај сеоских насеља у кањону реке Јерме (Марић и др.).



Звоначка бања се убраја у недовољно познате и слабо искоришћене бање Србије. Налази се око 40 км јужно од Пирота и у близини српско-бугарске границе. То је једна од највиших бања у Србији, са надморском висином од 630 м. Њена вода је коришћена још у античко доба, а у прошлом веку је реактивирана. Мало је посећена због периферног положаја и слабих комуникација.

Специјални резерват природе Јерма представља већ развијени елемент туристичке понуде и обухвата кањон реке, околно побрђе и стеновите одсеке. Најатрактивнији део кањона у дужини од неколико километара налази се од врха Асаново кале до села Власи. Одоровско ждрело, пећина Ветрена дупка (Пирот), Влашко ждрело и риболовни резерват припадају овој просторној целини.

Природни потенцијал у облику разуђеног брдског простора, где се налазе села Поганово и Трнски Одоровци, пружа могућности за организовање различитих туристичких обилазних и џип тура, као и трасирање нових планинарских, бициклических и коњичких стаза.

Од антропогених фактора који чине културно наслеђе и ресурсну основу за развој туризма издвајају се културно-историјски споменици, етно-куће и мале хидроакумулације. Најзначајнији културно-историјски споменици су: Погановски манастир из XIV века, који је од 1982. год. под заштитом државе као споменик културе од великог значаја и црква Св. Јована Крститеља из XIV века, сазирана на темељима манастира Муштар у Трнским Одоровцима.

У функцији развоја туризма од значаја је типолошка класификација на стамбене објекте, туристичко-смештајне објекте и сакралне објекте. Стамбени објекти су заступљени у виду старе сеоске архитектуре и нове варошке архитектуре. Од туристичких објеката у селима нису обезбеђени посебни смештајни капацитети тако да у том смислу туристичка изградња постоји само у градским центрима. Једино се као посебан облик физичке структуре у функцији туризма издвајају етно-куће Алексов и Манов у Поганову као посебне етнографске знаменитости.

Анализа популационих карактеристика подручја показује стално опадање броја становника. У периоду од 1948. до 2002. године број становника се константно смањује (видети табелу 5 и 6). Младо, радно способно становништво све више мигрира ка градовима те се просечна старост становника повећава.



## Постојећа планска регулатива

*Просторним планом Републике Србије* дефинишу се смернице одрживог руралног развоја и истиче његов значај с обзиром на чињеницу да површина руралног подручја заузима око 85% територије РС и да у њему живи више од 55% становништва. Проблем пада виталности руралних подручја и руралног становништва отвара једно од основних стратешких питања, а то је питање запослења. Уређење села и руралног простора мора се заснивати на принципу превентивне заштите и подизања квалитета животне околине – очувању и поштовању затеченог и природног окружења, очувању и побољшању опреме и карактера сеоског насеља и сеоског предела.

Према *ППРС* извршена је класификација на неколико типичних руралних подручја:

Општина Рековац припада типу 2 – средишња рурална подручја Поморавља и Шумадије у оквиру *ППРС*-а, чији је развој условљен јаким везама са градом и различитим формама рурално-урбане комплементарности, а најчешће је то присуство различитих пољопривредних и других економских активности које су генерално лоциране у близини урбаних центара и које карактеришу везе са урбаним системом у производном и социјалном смислу.

Стара планина и села у кањону реке Јерме припадају типу 3 – удаљена, слаба рурална подручја. То су углавном најређе насељена подручја удаљена од урбаних центара, изолована услед топографских карактеристика и лоше саобраћајне повезаности. Предвиђа се изградња саобраћајне инфраструктуре, јачање градова и урбаних/регионалних центара, формирање центара заједнице села, редистрибуција социјалних услуга и служби, интегрално управљање ресурсима у заштићеном природном добру и очување биодиверзитета.

*Просторним планом Републике Србије* Стара планина се дефинише као високопланинска туристичка регија највишег степена. Према категоризацији планираних планинских подручја додељен јој је међународни и национални ранг, са алпским скијањем и другим зимским спортовима као водећим туристичким активностима. У групи приоритета међу новим туристичким производима налази се на другом месту, после Дунава.

Поред *ППРС*-а као највишег планског документа, чије се смернице посредно односе и на подручје које је третирано овим радом, рурално подручје које обухвата села Ћуштица, Балта Бериловац, Црни Врх и Топли До припада обухвату *Просторног плана подручја Парка природе и туристичке регије Стара Планина* који је усвојен 2008. године (*Службени гласник РС* 115/08). Као специфичности подручја које су референтне за утврђивање планских решења издвајају се: посебне природне вредности, посебне туристичке вредности са потенцијалима за развој зимског и летњег туризма, интегрално са комплементарним активностима, изворишта вода регионалног и националног значаја, зоне специјалне намене – постојећи и планирани гранични прелази и дугачак гранични појас, шумско и пољопривредно подручје.

У складу са условима заштите природе, а у циљу одрживог развоја туризма, кроз изградњу туристичко-рекреативне инфраструктуре и супраструктуре, утврђен је тростепени режим заштите природе.<sup>9</sup> Као изузетан природни ресурс у непосредном окружењу посматраних насеља издваја се Бабин зуб у општини Књажевац, површине 0,22 км<sup>2</sup>, који обухвата назупчени стеновити одсек, као један од најупечатљивијих морфолошких и предеоних симбола Старе планине и као станиште веома интересантне ендемичне вегетације. Сама сеоска насеља налазе се у подручју Парка природе са режимом заштите III степена, где је могућа изградња и коришћење простора и активности у простору, уз услов одржања високог квалитета животне средине, биолошке и предеоне разноврсности. Посебно се у насељима и на локацијама са стамбеним, туристичким и економским објектима, код којих се на било који начин могу угрозити изданске и површинске воде, мора омогућити санитарно безбедно прикупљање и пречишћавање или одвођење отпадних вода што условљава реализацију канализационих система и одговарајућих постројења за пречишћавање отпадних вода.

Сходно идентификованим и класификованим природним и створеним вредностима предвиђа се интегрална заштита природе и животне средине на подручју Парка природе и грађевинских подручја сеоских и градских насеља, инфраструктуре и пољопривредних површина ван Парка природе.

Планом се идентификују непокретна културна добра која обухватају објекте и локалитете споменика културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и остале објекте и предвиђа се њихова заштита у виду конзервације, рестаурације и ревитализације уз физичко интегрисање са природом и природним вредностима. Посебно се акценат ставља на укључивање постојећих ресурса у функцију туризма. Најзначајнија непокретна културна добра стављају се под режим заштите I степена, а остала под режиме II и III степена.

---

<sup>9</sup> На подручју са режимом заштите I степена забрањено је коришћење природних богатстава и сви други облици коришћења и активности осим научних истраживања, организоване едукације и ограничене презентације. На подручју са режимом заштите II степена успоставља се ограничено и контролисано коришћење природних богатстава, изградње и коришћења простора у мери којом се не угрожавају примарне вредности простора. Могуће су једино: планска и контролисана градња и уређење простора за потребе туристичко-рекреативног коришћења Парка природе и презентације заштићеног културног добра, изградња и реконструкција саобраћајне и техничке инфраструктуре, реконструкција постојећих објеката супраструктуре у функцији електропривреде, водoprивреде, шумарства и градња и реконструкција стамбених и пољопривредних објеката сеоских домаћинстава. На подручју III степена заштите природе успоставља се режим са селективним и контролисаним газдовањем природним ресурсима, изградњом и коришћењем простора и активностима у простору, уз услов одржања високог квалитета животне средине, биолошке и предеоне разноврсности. То је пољопривредно-шумска и насеобинска зона, која осим планског уређења и комуналног опремања постојећих насеља, подразумева и планску изградњу туристичког ризорта, туристичких центара и насеља и инфраструктуре (Извод из *Просторног плана подручја посебне намене Парка природе и туристичке регије Стара планина, Службени гласник Републике Србије* 115/08)

У I степен заштите убрајају се споменици културе, етнографске знаменитости, стара градска, сеоска и сакрална архитектура, просторне културно-историјске целине. На подручју села Балта Бериловац и Ћуштица евидентирани су цркве из XIX века. Амбијентална целина народног градитељства у селу Топли До представља неевидентирану просторну културно-историјску целину као непокретно културно добро под I степеном заштите. Посматрана сеоска насеља Ћуштица, Црни Врх, Балта Бериловац, Топли До у целини се, као стара, неизмењена или мало измењена планинска села налазе у III степену заштите и за њих се предвиђа рестаурација и реконструкција са претежним очувањем екстеријера у изворном облику, уз комунално опремање, обезбеђивање потребног комфора у ентеријеру и могућност пренамене. Иако нису у највишем рангу културно-историјских вредности, стара сеоска насеља, објекти народног градитељства и амбијенталне целине чине туристичку понуду на постојећим и новим туристичким трасама. Изградња нових објеката и целина у планинском простору мора да буде у духу регионалне архитектуре, уз пажљиво уклапање са традиционалном архитектуром старих планинских села. Поред тога, у функцији развоја туристичке регије анализирани су утицаји градских туристичких центара.

По *Просторном плану подручја Парка природе и туристичке регије Стара планина* туристички ризорт Јабучко равниште конципиран је као један од центара (са стационарним туристичким капацитетима у режиму заштите III степена и делом скијашке инфраструктуре у зони режима заштите II степена Парка природе) капацитета око 6000 лежајева у првој фази.

У циљу примене и спровођења *Просторног плана подручја Парка природе и туристичке регије Стара планина*, донет је *План детаљне регулације за уређење и изградњу Туристичког ризорта Јабучко равниште* на површини од око 170 хектара у општини Књажевац. Туристички ризорт предвиђен је као поливалентни, интегрални планински комплекс са програмским нагласком на ексклузивном, високо-комерцијалном туризму. Предвиђен је такође и висок стандард садржаја рекреације и спорта, јавних служби и услуга, као и саобраћајне и техничке инфраструктуре. Планирано је да посебну специфичност ризорта представљају спортско-рекреативни, рекреативно-забавни, комерцијални и културни садржаји, нарочито главног Визитор центра Парка природе, у функцији разноврсних облика истраживања, презентације и популаризације природних и створених вредности као и различитих тематских садржаја Парка.

За рурално подручје у кањону реке Јерме релевантне су стратегије развоја туризма општина којима припадају предметна сеоска насеља. Оне помажу да се лакше дође до релевантних података за анализу туристичког потенцијала мада не пружају податке који се директно односе на целину посматраног подручја. У *Стратегији развоја туризма општине Димитровград* коју је израдио Економски факултет универзитета у Београду 2008. године, а њен наручилац је била Влада РС и Министарство економије и регионалног развоја, предочава се најпре визија Димитровграда као значајне туристичке дести-

нације, онако како га виде кључни стејкхолдери, а затим се приказују: „портфолио” производа, анализа ресурсне основе развоја туризма, план конкурентности, инвестициони пројекти, маркетинг план и управљачки модел. Сеоска насеља која припадају општини Димитровград посматрана су у оквиру идентификованих предеоних целина којима припадају, при чему село Поганово припада предеоној целини Бурел, а село Трнски Одоровци предеоној целини Дерекул. На основу детаљних анализа изршена је типизација туристички погодних простора територије општине Димитровград, у које се убрајају и: СРП Јерма, Парк природе Стара планина, локално скијалиште Подгребен, урбано-рурална зона Димитровграда са приградским насељима и селима, зоне руралног туризма Одоровско поље, Подгребен, Јерма и зоне еколошке регенерације Висок, Забрђе, Бурел, Јерма. У предеоној целини Бурел предвиђају се: зона еколошке рекултивације са одумирањем села и зона руралног туризма Подгребен са доминацијом понуде специјалних интереса. У предеоној целини Јерма предвиђају се: еколошка зона Парка природе са доминацијом понуде специјалних интереса, зоне руралног туризма где су Трнски Одоровци и руралне зоне са одумирањем села. Са аспекта развоја туризма издваја се више локалитета међу којима и зона руралног туризма Подгребен и зона руралног туризма Трнски Одоровци. У оквиру ових зона као могући туристички производи предлажу се: рурални туризам, планина и специјални интереси. Ова *Стратегија* је значајна јер не само да препознаје ресурсну основу развоја туризма, већ даје и конкретне смернице за формирање туристичких производа.

У оквиру *Програма промоције и развоја туризма општине Пирот* такође се анализира ресурсна основа развоја туризма уз идентификовање елемената за формирање туристичких производа. Етнографско наслеђе, фолклор и културно наслеђе издвајају се као битан сегмент туристичке понуде. Сеоски туризам се везује за еко-дестинације где се за почетни период развоја сеоског туризма предвиђају једнократне посете које би се временом развиле у комплетну услугу са смештајем.

## **ПРЕДЛОЗИ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА И РЕШАВАЊЕ ИДЕНТИФИКОВАНИХ РАЗВОЈНИХ ПРОБЛЕМА**

Анализа постојећег стања и досадашњег развоја сеоских насеља у Србији, а посебно овим радом обухваћених насеља, показује да су основни проблеми: негативне промене у демографским кретањима (број становника, старосна и полна структура), негативан привредни развој (одумирање села, уситњавање поседа, неорганизованост, губљење упоришта у малим градовима који стагнирају), лоша повезаност, саобраћајна неприступачност и слаба комунална опремљеност, губљење идентитета услед запуштености, занемаривања постојећих и потенцијално нових вредности у окружењу.

Као кључне претпоставке будућег развоја сеоских насеља у Србији, а које подразумевају збирно решење наведених проблема, у даљем делу рада сагледане су, размотрене и дате конкретне препоруке у погледу могућности

бољег повезивања сеоских насеља сходно савременом техничко-технолошком развоју, као и у погледу могућности унапређења општих фактора комфора.

### Нове везе

Услед развоја технологије намеће се питање повезаности сеоских насеља и њихове интегрисаности у шири урбани систем. Притом, развој технологије и комуникација омогућава смањење разлика и успостављање чвршћих узрочно-последичних веза између села и града. ЕСДП (*European Spatial Development Perspective*), најопштији документ планског развоја на европском нивоу, полази од следећих ставова: 1) урбана и рурална подручја не треба да буду третирана као одвојене затворене целине, јер су повезана у свим својим различитостима; 2) у оквиру једне територије однос руралног и урбаног много је комплекснији него што то може бити у традиционалним моделима централне хијерархије; 3) комплексност односа и просторних проблематика у сталном је порасту. Такође, потребан је развој нових облика партнерства руралних и урбаних подручја.

Проблем развоја руралног подручја, посебно у домену туристичке понуде, односи се и на развој мањих градова који представљају ослонац селу. С обзиром да се многи од ових градова популационо смањују или стагнирају и привредно слабе, село нема непосредно упориште. Карактеристични су примери посматраних руралних подручја која гравитирају општинама Рековац, Књажевац, Пирот, Димитровград и Бабушница.

Неопходно је да се сеоска насеља, односно мреже сеоских насеља, учине виталним економским организмом и тако привуку што је могуће већи број људи да долази чешће и задржава се дуже. Привлачност и виталност руралних насеља притом треба да почивају на разноликости и квалитету понуде и великом распону активности које се могу упражњавати.

У малим градовима које смо поменули, а који представљају центре којима гравитирају посматрана рурална подручја, потребно је активирати све постојеће потенцијале и увести нове садржаје и мултифункционалне програме који ће их ревитализовати. Потребно је развити трговину, изградити хотеле и нове стамбене објекте различитих типова, изградити и обновити објекте намењене културним дешавањима, забави и рекреацији. Сви ови програми и физичке структуре постају покретачи активности и привлачни су за посетиоце, госте хотела, становнике и запослене.

Истим, локалним условима прилагођеним, садржајима потребно је ревитализовати и села у којима ће се оформити: адекватни простори за трговину локалним производима, смештајни капацитети у аутентичном сеоском амбијенту или посебним туристичким објектима, посебни објекти културе, етно-музеји и слично.

Посебан значај има планирање реконструкције постојеће и формирање нове физичке структуре у селу на начин који поштује затечене вредности у погледу

припадности одређеном типу градње, што не подразумева примену готових рецепата и решења, већ ослањање на градитељске принципе у складу са конкретним потребама и окружењем.

С обзиром да затечени грађевински фонд углавном чини стамбена архитектура (сеоске куће), задатак је препознати регионалне карактеристике у погледу типичних елемената и материјала, као и слојеве оригиналног народног стваралаштва. Применом ових елемената, материјала и слојева потенцира се традиција као мерило квалитета. Са једне стране реконструишу се затечене куће у традиционалном стилу, а са друге, транспонувањем ових принципа у савремени контекст граде се нове куће које показују сродност са локалном традицијом. По питањима решавања функције и конструкције препоручују се: павиљонски систем изградње, флексибилна основа и уједначени модуларни конструктивни склопови. Поштовањем ових принципа омогућује се да кућа у свим фазама раста делује као целина и има препознатљив карактер.

### Унапређење услова комфора

Појам урбанизовано село данас у свету није нов, мада је код нас сасвим у зачетку. Село је препуштено себи, а самим тим, све мање обезбеђује животни комфор који би требало да садржи овај вид становања. Појам викендице у некадашњем смислу све мање је популаран код нас, присутне су тенденције да стан у селу прерасте у привремено или трајно боравиште. Ове тенденције више се односе на насеља у близини већих градова, а мање на удаљена села или села у близини мањих градова (Марућ, 2007). Урбанизовано село требало би да буде контролисано инструментима планирања и изградње исто као градско насеље. Требало би да има: грађевински реон, план парцелације и регулациони план, планирану инфраструктуру, намену површина и јасно дефинисане функције централних садржаја. Управо кроз разраду и израду свих наведених делова ствара се урбанитет и могу да се афирмишу особености одређеног сеоског насеља па и однос према традицији. Урбанизација и мењање села може да се постигне са два основна аспекта: изнутра и споља. Први вид промене наступиће преструктуирањем производних односа, стварањем већих поседа и фармерске производње, а други кроз прилив становништва које се не бави пољопривредом, а жели да живи у селу.

Постојећи правилници који се односе на урбанистичку регулацију и парцелацију нису довољно разрађени да би одразили карактеристичне структуре села, а са друге стране примењују се у законској регулативи великих градова чиме још више утичу на поједностављење и банализацију урбанистичке проблематике. Отварањем само два питања може да се илуструје претходна тврдња: 1) традиција српског села је „павиљонски систем” организовања становања и рада, који ови правилници, који третирају једну, максимално две куће на једној парцели, онемогућавају; 2) пропис о назитку од 1,8 м за поткровље доводи до архитектонске унификације и ограничава обликовање. Правила изградње треба прилагодити типу сеоског насеља и



регионалним одликама, а потребно је и условити квалитет градње и поставити принципе одрживости (Марић, 2010).

Паралелно са урбанизацијом и трансформацијом (променом) села биће неопходно одредити централне садржаје, њихову структуру и величину, а то подразумева планско усмеравање (Малобабих и Бакић, 2004). Садржаји центара требало би да буду такви да задовоље дневне потребе становништва, али и оне повремене које захтевају простор за окупљање. Центар, надаље, не би требало да буде само нагомилавање функција на једном месту већ би сродне намене требало да буду груписане. На овакав начин били би груписани у привредни центар (у функцији пољопривреде): складишта, откуп, ветеринарске станице, сточна пијаца, сервиси пољопривредних машина и слично. Са друге стране, био би развијен трговинско-услужни, културни центар као функционална и амбијентална целина са традиционалним елементима грађења урбаног простора, као што су парк, трг, улица и сл. Неизбежно је у оквиру села предвидети одговарајуће спортске садржаје који су у гравитационом подручју центра. Село ће убудуће примити неке додатне функције у оквиру сеоског туризма, посебно села у близини туристичких центара: на Копаонику, Ваљевским планинама, Власини, Старој планини, Црном врху и др. У оквиру сеоског туризма потребе за идентитетом сеоског центра постаће још израженије. Садржаји и величина центра биће третирани зависно од броја и структуре становника и низа других чинилаца: положаја села у односу на суседна села, величине и структуре насеља. Структура насеља одређује се на основу: начина привређивања, полне и старосне структуре, образованости и других туристичких и канцеларијских активности (мањи бирои, консалтинг услуге, трговинске мале фирме), повремених едукативних активности, мањих смештајних капацитета и сл. За нове центре села неће бити необично да се формирају и као мањи административни центри.

Методи за одабир садржаја и величине центара требало би да буду флексибилни, да узму у обзир будуће потребе и раст села. Величина и садржај центра села одређују се на основу његове позиције у мрежи насеља и потенцијалног простора који му припада.

### **Културно-историјско наслеђе**

Културно-историјско наслеђе и нови програми у функцији туризма представљају битан подстицај овом развоју постајући жижне тачке које трасирају путање и формирају нове везе. Поред тога, културно-историјско наслеђе и изграђена средина уопште, имају неколико различитих улога у области туризма. Појединачни објекти могу да буду туристичке атракције првог реда, захваљујући својим архитектонским квалитетима и/или историјском значају. Градитељске целине, па и цела насеља, такође могу имати ту улогу. Осим тога, чак и када је примарни фактор атракције нешто друго, на пример природна средина, занимљива прошлост или нека привлачна активност, физичка структура и даље има веома значајно место у привлачењу посетилаца, јер делује на тај начин што учествује у стварању опште слике о

неком месту. Овај процес одвија се не само кроз лично искуство посете, већ и посредно, кроз медије, маркетинг, сувенире и сл. Значај архитектуре за развој туризма препознат је данас и од стране предузетника (*Bundesministerium für Wirtschaft und Arbeit*, 2007), јер захваљујући физичкој структури места добијају идентитет и препознатљивост и тако она постаје фактор атракције и маркетиншки фактор. Грађењем места добијају не само свој коначан облик, већ и значење (*Medina Lasansky and McLaren*, 2004).

У контексту одрживог развоја туризма у Србији, а нарочито његовог културолошког аспекта, у руралним подручјима треба предвидети начине заштите, реконструкције и ревитализације постојеће физичке структуре и амбијенталних целина и њиховог стављања у функцију туризма. Један од применљивих концепата јесте и концепт етно-села које чини групација објеката народног градитељства, по правилу аутентичних, односно пренесених са места на којима су се првобитно налазили, а са циљем да се сачува и што је могуће верније прикаже народна култура.<sup>10</sup> За подручје Шумадије и Поморавља којима припада Левач карактеристични су први, најстарији облици сеоске архитектуре, најпре брвнаре а затим полубрвнаре, који се више не могу наћи на овом подручју, а чије је појавне облике могуће реконструисати и изложити у оквиру нових етно-села као значајне архитектонске и културно-историјске споменике. Поред етно-села која могу да буду вештачки компонована, применљив је и концепт еко-музеја који тежи заштити и промоцији културне баштине *in situ*, тј. у њеном оригиналном контексту, имајући притом локални или регионални карактер. Планинска насеља у источној Србији са својим карактеристичним амбијентима представљају својеврсне музеје народне архитектуре и њених регионалних особености на отвореном.

Поред дефинисања облика и модела етно-села и еко-музеја који су применљиви у датој средини, потребно је сагледати и шири контекст, односно могућност умрежавања са осталим руралним подручјима у Србији у циљу добијања слике разноврсности њене туристичке понуде у домену сеоског туризма.

## ЗАКЉУЧАК

Рурална подручја имају велики економски и друштвени значај за Републику Србију с обзиром да заузимају највећи део територије и да у њима живи више од половине становништва. Одликује их разноврсност у погледу карактера, величине и инфраструктурне опремљености. Са својим природним потенцијалима, у склопу самих насеља и у њиховом непосредном окружењу, она представљају основу за пласирање различитих спортско-рекреативних сезонских активности у природи. Аутентичним руралним карактером изграђене средине као кључним антропогеним фактором који се манифестује кроз типичне облике физичке структуре и уређења насеља, заједно са културно-

<sup>10</sup> У раду су коришћени резултати истраживања која су такође објављени у овој монографији. Видети Марић и др. : "Појам етно-села и његов значај за развој туризма".

историјским наслеђем које најчешће подразумева сакралне објекте и археолошка налазишта, она постају значајан покретач културног туризма. Традиционални облици живота и рада у типично руралним амбијентима, како на нивоу елементарних стамбених јединица, тако и на нивоу виших степена организације сеоских насеља – села и атари – представљају специфични искуствени аспект боравка у овим просторима и опредељујући мотив за туристичку посету. У планирању будућег развоја ових подручја неопходно је инсистирати на очувању ових аутентичних вредности руралног окружења уз препознавање и интегрисање осталих елемената који чине ресурсну основу за развој туризма. Оперативни циљ ових активности је формирање разноврсних туристичких производа који кореспондирају са специфичним туристичким потенцијалима, али задржавају примарно рурални карактер.

Међутим, према *Просторном плану РС*, за рурална подручја важи констатација која се генерално односи на све туристичке потенцијале у Србији, да нису довољно валоризовани и да се њихове предности у контексту развоја туризма могу окарактерисати тек као компаративне, а да је планерски задатак да се оне трансформишу у конкурентске предности. Као основни проблеми који се идентификују анализом постојећег стања наводе се: снажна депопулација, неповољна демографска структура, слабо развијена привреда и лоша инфраструктурна опремљеност. Чињеница је да је углавном реч о неразвијеним насељима која су маргинализована у односу на постојеће градске центре. Примарни задатак је „доношење програма интегралног развоја села и руралних подручја на националном и регионалним нивоима, уз структурну типологију руралних подручја”, у контексту данашњих прогноза развоја. Посебан део који се односи на ревитализацију села условљен је спровођењем програма интегралног руралног развоја подручја према принципу одоздо на горе, где локалне акционе групе и органи локалне управе најбоље познају развојне приоритете своје средине.

Анализом издвојених руралних подручја Левча, неколико насеља на Старој планини, као и типичних насеља у делу кањона реке Јерме потврђене су полазне претпоставке о стању сеоских насеља и о постојању изразитих природних и антропогених туристичких потенцијала, али и значајних проблема у имплементацији програма туристичког развоја који су претходно описани.

За свако од три анализирана подручја могу се уочити мотиви туристичке потражње и села која чине логистику подручја. Иако су у склопу различитих административних подручја могуће је идентификовати микрорегије које се удружују на бази посебних међуопштинских програма.

У првом анализираном подручју Рековац и манастир Каленић са својим културним и духовним програмима су мотив, а значајнија села су логистика. Нови програми у функцији туризма као полазиште треба да имају неговање народних заната, с обзиром да је Рековац центар корпарства, фолклора, кроз курсеве заната и фолклора, као и различите духовне програме, радионице,

курсева, дневне сесије. Такође, потребно је подстицати и унапређивати вековну традицију гајења печурака и виноградарства.

У подручју насеља која припадају Старој планини централни мотиви су: зимски скијашки и летњи планински туризам, локалитети Бабин зуб и Јабучко равниште, а села Балта Бериловац, Топли До, Ћуштица и Црни Врх су логистика. Притом, та логистика треба да буде у циљу допуне садржаја зимског и летњег туризма који првенствено сачињавају скијање, планинарење и промоција локалних производа (сира, белмужа, дивљачи, овчијег меса).

За кањон реке Јерме кључни мотив је здравствени туризам фокусиран на Звоначку бању, уз кањон Јерме и манастир Поганово, а села Поганово, Власи, Трнски Одоровци и Звонце са Звоначком бањом су логистика. Притом, логистика села треба да буде таква да и у њима постоје мањи пунктови који су опремљени са довољно услуга бањског карактера, медицинске рекреације, фитнеса и сл. уз стандардно рекреирање у природи и здраву храну: сир, овчије производе и рибу.

За нека од ових подручја већ постоје планске стратегије развоја туризма, као што су развојне стратегије општина Димитровград, Пирот, Књажевац, или су издвојена као приоритети просторног развоја туризма као што је случај са Старом планином. Међутим, рурално подручје општине Рековац још увек није обухваћено планерским мерама и активностима.

Елементарни задатак планера, архитеката и урбаниста у овим сложеним истраживачким активностима које захтевају мултидисциплинарну сарадњу јесте типолошка класификација затечене физичке структуре, те давање препорука за унапређење постојеће и интерполацију нове физичке структуре, очување постојећих и формирање нових амбијенталних целина. Као сложенији задаци који подразумевају сарадњу са другим струкама издвајају се: формирање нових веза у функцији саобраћајне приступачности и доступности садржаја и унапређење општих услова комфора које подразумева увођење урбаног стандарда живота.

Препознати туристички потенцијали који се могу разврстати на природне, антропогене и популационе, требало би да се сагледавају и третирају интегрално, пошто једино у садејству чине туристичку понуду комплетном. Постојећи природни потенцијали морају се учинити приступачним, доступним и у туристичкој понуди комплементарним са антропогеним ресурсима, културно-историјским споменицима и карактеристичним амбијентима изграђене средине.

Циљ је успостављање равнотеже између аутентичних вредности руралних подручја које подразумева задржавање оригиналног карактера места са једне и примену тековина савременог доба са друге стране – кроз увођење нових програма, унапређење комфора, планирање нових саобраћајних веза и виртуелних комуникација. Приближавањем животног стандарда града и села, уз поштовање и истицање њихове посебности и различитости њихових

карактера, постиже се укључивање села у шире мреже насеља као пут ка повратку интересовања за живот и привређивање на селу, а управо је недостатак оваквог интересовања идентификован у овом раду као једна од кључних препрека развоја руралних подручја.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Богдановић, Р. (ур.) (2007): *Стратешки и методолошки приступ(и) за промоцију туристичког потенцијала српског села*. Београд: Удружење урбаниста Србије
2. Василевска, Љ., М. Рибар (2004): Европски модел руралног развоја. *Планирање и уређење села и руралних подручја*. Бања Врујци: Удружење урбаниста Србије, стр. 18-25.
3. Вујошевић, М. (2003): *Планирање у постсоцијалистичкој политичкој и економској транзицији*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 77-83.
4. Којић, Б. (1958): *Сеоска архитектура и руризам*. Београд: Грађевинска књига
5. Манић, Б., И. Марић (2003): Здравно становање у контексту одрживе сеоске архитектуре – анализа комфора. *Село у новим развојним условима*. Београд: Удружење урбаниста Србије, стр. 301-307.
6. Марић, И. (1995): *Насеља, становање и стамбена архитектура Левча. Однос традиционалног и новог*. Специјалистички рад, Београд: Архитектонски факултет
7. Марић, И. (2010): *Развој народне архитектуре централне Србије у процесу урбанизације*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 150-151.
8. Марић, И., А. Богданов, Б. Манић (2009): *Архитектура вила као елемент идентитета Врњачке Бање*. Архитектура и урбанизам 26, стр. 36-44.
9. Марић, И., Б. Манић (2004): Урбанизација сеоских насеља у планинским подручјима. *Одрживи просторни, урбани и рурални развој Србије*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 65-68.
10. Марић, И., М. Пуцар, Д. Дабић (2007а): Пилот пројекат новоградње сеоских породичних зграда на Старој планини у функцији сеоског туризма. *Стратешки и методолошки приступ(и) за промоцију туристичког потенцијала српског села*. Београд: Удружење урбаниста Србије, стр. 73-86.
11. Марић, И., М. Пуцар, Д. Дабић (2007б): Пројекат реконструкције породичних зграда за сеоски туризам на Старој планини. *Стратешки и методолошки приступ(и) за промоцију туристичког потенцијала српског села*. Београд: Удружење урбаниста Србије, стр. 87-110.
12. Medina Lasansky, D., B. McLaren (ed.) (2004): *Architecture and Tourism: Perception, Performance and Place*. Oxford: Berg Publishers
13. Михајловић, Ј. (2007): Туризам као генератор развоја руралних подручја: студија случаја – Ухровец микрорегион у Северној Словачкој. *Стратешки и методолошки приступ(и) за промоцију туристичког потенцијала српског села*. Београд: Удружење урбаниста Србије, стр. 205-220.

14. Симоновић, Ђ. (1976): *Системи сеоских насеља у ужој Србији*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије
15. Симоновић, Ђ. (1980): *Уређење сеоских територија и насеља*. Београд: Грађевинска књига
16. Шормаз, Н., О. Суботић (2002): Европске стратегије планирања руралне средине. *Село у новим развојним условима*. Београд: Удружење урбаниста Србије, стр. 121-127.

Документи и др. извори:

1. Bundesministerium für Wirtschaft und Arbeit (2007): Architecture in Tourism. Analysis of interaction between architecture and tourism, <http://www.bmwa.gv.at> (13.01.2009.)
2. Војно-географски институт, *Топографска карта 1:25000, 1968-1973*, Београд
3. Глигоријевић, М., М. Деверцић: *Програм промоције и развоја туризма општине Пирот*.
4. *Закон о туризму*, Службени гласник Републике Србије 36/09 и 88/
5. *Просторни план подручја посебне намене Парка природе и туристичке регије Стара планина*, Службени гласник Републике Србије 115/08
6. *Просторни план Републике Србије од 2010-2020. године*, Службени гласник Републике Србије 88/10
7. *Стратегија развоја туризма општине Димитровград*. 2008, Београд: Економски факултет
8. *Стратегија руралног развоја општине Књажевац*. 2010, Књажевац: Агенција за развој општине Књажевац

**CIP – Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд**

**711 . 455 (497.11) (082)**

**338. 48-6 : 615.8 (497.11) (082)**

**ОДРЖИВИ развој бањских и туристичких  
насеља у Србији : [тематски зборник] /**  
[уредници Мила Пуцар, Бошко Јосимовић]. -  
Београд : Институт за архитектуру и урбанизам  
Србије, 2010 (Београд : Графонин, 2011). –  
VI, 335 стр. : илустр. ; 24 см. -  
(Посебна издања / Институт за архитектуру и  
урбанизам Србије ; бр. 64)

“Радови су резултат истраживања спроведених у  
оквиру научног пројекта ТП 16007 ‘Одрживи  
развој и уређење бањских насеља у Србији’  
који финансира Министарство за науку и  
технолошки развој Републике Србије. “ - - >  
колофон. - Тираж 300. – Стр. I-VI :  
Предговор / Мила Пуцар. – Речник појмова:  
стр. 325-335. - Напомене и библиографске  
референце уз текст. –Абстрактс. –  
Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-80329-66-6

а) Бање - Србија - Зборници  
COBISS.SR-ID 183277836